

Citation style

Hála, Vlastimil: review of: Johannes Feichtinger, *Wissenschaft als reflexives Projekt. Von Bolzano über Freud zu Kelsen. Österreichische Wissenschaftsgeschichte 1848-1938*, Bielefeld: transcript, 2010, in: *Soudobé dějiny*, 2014, 3, p. 435-440, DOI: 10.15463/rec.1189731274

First published: *Soudobé dějiny*, 2014, 3

copyright

This article may be downloaded and/or used within the private copying exemption. Any further use without permission of the rights owner shall be subject to legal licences (§§ 44a-63a UrhG / German Copyright Act).

Recenze

Esencialismus a demokracie

K jedné linii „rakouského“ myšlení

Vlastimil Hála

FEICHTINGER, Johannes: *Wissenschaft als reflexives Projekt: Von Bolzano über Freud zu Kelsen. Österreichische Wissenschaftsgeschichte 1848–1938*. Bielefeld, Transkript 2010, 636 stran, ISBN 978-3-8376-1523-4.

Monografie vědeckého pracovníka Ústavu pro vědy o kultuře a dějiny divadla Rakouské akademie věd (*Institut für Kulturwissenschaften und Theatergeschichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*) Johanna Feichtingera *Věda jako reflexivní projekt*, s podtitulem *Od Bolzana přes Freuda ke Kelsenovi. Rakouské dějiny vědy v letech 1848–1938*, rozvíjí impuls někdejšího ředitele uvedené instituce Moritze Csákyho, který nasměroval bádání k interdisciplinárním a transdisciplinárním oblastem výzkumu, v nichž se spolu s historií snoubí i politologie, filozofie, srovnávací literární věda, germanistika, slavistika, romanistika a speciálně i dějiny divadla.¹ Z hlediska soudobých dějin jsou z výzkumných témat jmenovaného ústavu podstatné zejména dva okruhy: zaprvé symbolický význam pamětihodných míst

1 Podobně je tomu i v dalších publikacích vzešlých z prostředí ústavu, z nichž některé jsem na stránkách tohoto časopisu recenzoval: FEICHTINGER, Johannes – PRUTSCH, Ursula – CSÁKY, Moritz (ed.): *Habsburg postcolonial: Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*. Innsbruck, Studien Verlag 2003 (viz HÁLA, Vlastimil: „Postkoloniální“ pohled na habsburský mýtus. In: *Soudobé dějiny*, roč. 11, č. 1–2 (2004), s. 231–236); STACHEL, Peter: *Mythos*

a funkce „paměti“, zadruhé analýza sociální funkce a souvislostí „vědění“, zvláště se zřetelem k vytváření „kolektivních identit“. Důležité jsou přitom „překlady“ symbolů a kódů mezi jednotlivými kulturními okruhy, kde se ukazují mnohočetná prolínání a překrývání. To hraje klíčovou roli i v recenzované práci, kde Feichtinger často zdůrazňuje, že dějinně působící kulturní fenomény se projevují nikoli jako „esen- ciální“ výrazy svébytnosti národního, respektive etnického charakteru či „génia“, nýbrž jako mnohvrstevný palimpsest. Toto pojetí rozvíjí Feichtinger v hlavních tematických okruzích svého výzkumu, jimiž jsou dějiny vědy v 18. až 20. století jako dějiny kultury a politiky, dějiny habsburské monarchie od 17. století a vědy o kultuře („postkoloniální“ teorie, paměť a identita).

Když se před zhruba třiceti lety pokusil filozof Rudolf Haller uchopit svébytný charakter nejen rakouské filozofie, ale i širšího kulturního a intelektuálního *milieu*, v němž se utvářela, vyzdvihl jako jeho hlavní aspekty zvláště realismus a střízlivou distanci vůči neověřitelným spekulacím.² Záměr předkládané publikace je poněkud jiný – i zmíněná svébytnost by z jejího hlediska vyhlížela jako pokus o pozitivní uchopení „esence“; vždyť „esencialismus“, respektive „substancialismus“ je právě myšlenkovou pozicí, vůči níž se kritika této publikace obrací. Také záběr Feichtingerovy knihy je jiný: jde mu o pojetí vědy v širším, kulturně-politickém kontextu. Přesto lze najít její styčný bod s Hallerem v tom, že sleduje jistou linii, jež tvoří sice nikoli jediný, ale jeden z podstatných rysů „rakouského“ (v teritoriálním významu habsburské monarchie) myšlení a kultury. To ovšem, jak uvidíme, vyvolává i některé otázky.

Feichtingerova rozsáhlá a obsažná publikace, jež může být pro zdejší odborné publikum inspirující i tím, jak ve svém syntetizujícím záběru integruje české myšlení do širšího transnacionálního kontextu, sleduje více linií. Pokusím se zachytit aspekty, jež mají obecnější relevanci z hlediska intelektuálního pozadí problematiky novějších a soudobých dějin. Ponechám stranou jednak specifitější otázky, jako je problém „reflexivity“ vědeckého přístupu, jednak tematiku sahající příliš hluboko do historie, jako je vliv reformního pražského katolicismu inspirovaného Bernardem Bolzanem na školské reformy v 19. století v Rakousku.

Základní Feichtingerův přístup, obezřetný vůči myšlenkovým konstruktům vydávaným za uchopení podstaty určitých jevů (jak lze charakterizovat esencialismus), je zřejmý už v úvodních partiích knihy. Na základě analýz Moritze Csákyho tu autor dává do protikladu esencialisticky impregnovaný pojem *Mitteleuropa*, poplatný tradici německé mocenské a kulturní dominance, a pojem *Zentraleuropa*, jenž vychází z chápání každé tradice jako „palimpsestu“ obsahujícího různé kulturní vrstvy (s. 101 a 502). Feichtinger tak odmítá i statické geografické pojetí „Střední Evropy“, definovatelné nějakým „podstatným rysem“, jako například katolicismem. Střední Evropa je mu komunikačním prostorem bez striktního omezení, vyznačuje

Heldenplatz. Wien, Pichler 2002 (viz HÁLA, Vlastimil: Rakouská identita v proměnách času. In: *Soudobé dějiny*, roč. 13, č. 1–2 (2006), s. 174–177).

2 HALLER, Rudolf: *Studien zur Österreichischen Philosophie: Variationen über ein Thema*. Amsterdam, Rodopi 1979.

se různými prostorovými i časovými překryvy, propletením rozmanitých tradic, a zejména „plurikulturalismem“ (s. 66–75). V této souvislosti je pro nás zajímavé, že se autor staví kriticky i k některým „disidentským“ přístupům z období takzvaného reálného socialismu, jež „Střední Evropu“ vymezovaly především vůči, respektive spíše *proti* Rusku (György Konrad, Milan Kundera); Feichtinger zde dává za pravdu kritikám shledávajícím v těchto náhledech až xenofobní rysy (s. 74).

Specifická situace „provozu“ vědy v rakouském mnohonárodnostním státu umožňovala podle Feichtingera zaujmout tři základní postoje: 1) vstřícnost vůči konzervativním vládnoucím elitám, mimo jiné i akceptováním ideje „státního národa“; 2) postoj angažované participace na utváření exkluzivní kulturní a jazykové identity jednotlivých národů, a tedy i podpory jejich nacionalistických ambicí; 3) postoj vůči politické sféře distancovaný, ale zároveň nezávisle na ní autonomně angažovaný (což má ovšem i politické konsekvence). Jako hlavní představitele této třetí koncepce vědy, k níž se sám hlásí, jmenuje autor právního teoretika a historika Hanse Kelsena, zakladatele psychoanalýzy Sigmunda Freuda, historika umění Aloise Riegla a zástupce „Vídeňského kruhu“ filozofy Ludwiga Wittgensteina a Ernsta Macha (s. 188). Každý z nich realizoval uvedený základní přístup svébytným způsobem: Kelsen svým pojetím „bezsubstančního státu“ (*der substanzlose Staat*), Freud destrukcí substanciálně pojatého jáství neboli „učením o duši bez duše“ (*Seelenlehre ohne Seele*), Mach problematizací substančního pojetí ve fyzice (*Physik ohne Kraft*), Riegl poukazem na konkrétní dobové předpoklady vzniku uměleckého díla a relativizací jeho smyslu, Wittgenstein a další představitelé „Vídeňského kruhu“ (zvláště jeho „levice“, jako Otto Neurath) zaměřením na problematiku jazyka a antimetafyzickým postojem (s. 247–257, 301 aj.). Celkově v této souvislosti autor hovoří o „opuštění pojmu substance“ ve Vídni kolem roku 1900 (s. 301), což bylo podle některých názorů, například filozofa Jean-Françoise Lyotarda, předznamenáním postmodernismu s jeho důrazem na pluralitu (s. 216).

V daném ohledu je podle Feichtingera klíčovým spojujícím motivem *angažmá této myšlenkové linie v demokratickém smyslu* (s. 224, 238–324, 368–388). Autor nalézá celkovou vnitřní souvislost mezi antiesencialistickými teoretickými přístupy a demokratickou orientací na jedné straně, mezi esencialistickými koncepcemi a politicky autoritativními, až totalitními tendencemi na straně druhé; na tuto souvislost poukázal v dobově konkrétním kontextu ostatně už Otto Neurath. Feichtinger dokonce hovoří o „obraně demokracie vědou“ (s. 231 a 382) a uvádí rovněž průběžně nejvýznamnější oponenty této linie: prodemokraticky orientovanému Kelsenovi je jím právní filozof Carl Schmitt i teoretik konzervativně-autoritativního státního uspořádání Otmar Spann a další, vůči Freudovi se zase vymezovali Carl Gustav Jung, historik náboženství a antropolog Wilhelm Schmidt či historik pravěku Oswald Menghin (s. 355–374, 460 aj.).

Poněkud zvláštní postavení mají Feichtingerovy opětovné návraty k Freudově knize o Mojžíši a vzniku monoteismu z roku 1939 (*Der Mann Moses und die monotheistische Religion*), jíž proslulý psychoanalytik sledoval usmíření křesťanské a židovské tradice, jež tehdy byly chápány především jako protikladné, poukazem na zamlčené, do podvědomí zatlačené motivy u obou náboženství. V židovství je

to domnělá vražda Mojžíše, spáchaná „ve skutečnosti“ samotnými Židy, u křesťanů zavraždění Ježíše, na Židy přenesené. Společným motivem obou přístupů je zde typicky freudovská interpretace *zamlčení vlastní viny a jejího přesunutí na jiné*. Odhalení těchto kořenů má podle Freuda i terapeutickou funkci (s. 391–425). Jakkoli se Freudova interpretace i Feichtingerovi (který je touto knihou až uhranut) zdá poněkud násilná, oceňuje její smířující intenci, tolik kontrastující s rozpoutáním rasově motivovaných vášní v nacistickém Německu (a po „anšlusu“ i Rakousku) vpředvečer druhé světové války (s. 185, 311, 391–425, 501 n.).

Jako jistý pandán Freudova antiesencialismu uvádí Feichtinger zčásti obdobné pojetí psychických fenoménů u francouzského sociologa Maurice Halbwachse, který se obracel proti esenciálnímu pojetí paměti jako zásobnice, z níž stačí vybírat (z němčiny přejatý výraz „špejchar“ je zde velice případný). Halbwachs zdůrazňoval především sociální podmíněnost paměti, její vazbu ke konkrétním sociálním referenčním rámcům (*cadres sociaux*), její selektivní charakter a rekonstruktivní povahu ve vzpomínkách zachycené minulosti (s. 518–527). Lze dodat, že jeho teoretická východiska byla nově aktualizována v souvislosti s obecnou „konjunkturou memorialismu“ (Pierre Nora), ale i s jeho specifickou podobou v postkomunistických zemích, zvláště v devadesátých letech minulého století a na počátku století našeho, především v souvislosti se spory o „paměť národa“.³

Zatímco u Freuda a ještě více Riegla je zařazení do tradice antiesencialismu v sepětí s demokratismem, respektive spojení mezi oběma těmito přístupy, pojato v obecné rovině, dílo Hanse Kelsena je pro Feichtingera průkazným příkladem konkrétní realizace onoho sepětí, což dokládá zejména na protikladném stanovisku jeho antipoda Carla Schmitta. Kelsen, reprezentant „čisté právní vědy“, zdůrazňoval pozitivní charakter plurality a stát chápal jako právní prostor, jehož forma nemůže být založena na homogenním základě etnickém, třídním ani sociálněpsychologickém. Naproti tomu Schmitt stále více kýženou homogenitu státního celku pojímal v substanciálním smyslu jako stejnorodost národního typu, nebo alespoň podmíněnou jasným určením „státního národa“. Ve třicátých letech chápal jednotu národa už jednoznačně na etnickém, rasovém a biologickém základě (s. 108, 247–256, 376–378). Zajímavé je, že podobně jako kritikové klasické parlamentní demokracie z opačného ideologického, zejména marxistického pólu odmítal i Schmitt „abstraktní“ charakter demokracie. I když Feichtinger zde akcentuje především jednu fázi Schmittova rozporuplného myšlenkového vývoje, slouží kontrapozice obou myslitelů vhodně k tomu, aby na jejich příkladu byla demonstrována politická inklinace: antisubstancialistická orientace k demokracii (Kelsen sympatizoval se sociálnědemokratickým směřováním), substancialistická orientace k autoritativním až totalitním politickým konceptům (konzervativní katolík Schmitt se ve třicátých letech angažoval pro nacistické hnutí, byť ne jednoznačně; s. 68 n., 250, 381).

Nejostřeji a také z hlediska problematiky současných dějin politicky nejaktuálněji se Feichtingerovo přesvědčení o ideově-politických konotacích esencialistického

3 Srv. OLŠÁKOVÁ, Doubravka: K diskusi o paměti v českém kontextu „druhého života“. In: *Dějiny – teorie – kritika*, roč. 1, č. 2 (2004), s. 269–280.

a antiesencialistického východiska projevuje v analýze u nás málo známého typu antisemitismu katolické provenience, vycházejícího z pojetí *duše jako esence*, kde *jinačnost* „židovské duše“ je konfrontována s „duší křesťanskou“. Rozdíl mezi Židy (židy) a křesťany je tak podle předního reprezentanta tohoto pojetí Wilhelma Schmidta „spirituálně podmíněn“ (s. 463–502). Tento typ antisemitismu není totožný s obligátním „křesťanským“ poukazem na odpovědnost Židů jako celku za ukřižování Ježíše Krista a samozřejmě ani s vulgárním biologicky rasovým pojetím. Feichtinger odhaluje hlubší základ takovéhoho esencialistického pojetí v rozlišení „vlastního“ – *implicite* hodnotnějšího – a „cizího“, což se i obecněji manifestuje ve vytváření ideologie „My“ (*Wir-Ideologie*, s. 302), zdaleka nevázané na náboženský kontext.

Tuto katolickou variantu antisemitismu analyzuje autor v kontextu s oficiálním diskurzem rakouského stavovského státu „domácí výroby“ (Peter Stachel). V tomto státě měla „křesťansko-nacionální“ ideologie, shrnutá Feichtingerem pregnantně do sloganu „*christlich – deutsch – antisemitisch*“, vůdčí pozici (s. 457–497). Jako představitel této „jemné“, respektive „akademicky“ formulované podoby katolického antisemitismu zmiňuje autor zvláště Wilhelma Schmidta, který byl později sám pronásledován nacismem. Naproti tomu ve výslovně pronacisticky angažovaném duchu vystupoval historik „předdějinných“ období a politik „poanšlusového Rakouska“ Oswald Menghin. Pojítkem těchto a podobných, v konkrétní podobě neidentických přístupů bylo podle Feichtingera právě zdůraznění zásadní „jinakosti“ Židů.

Lze doplnit, že ačkoli nejen křesťanství, ale zvláště „němectví“ ve smyslu kulturní a politické dominance hrálo ve stavovském státě Engelberta Dollfusse a Kurta Schuschnigga silnou roli, další dějinný vývoj ukázal, že to neuchránilo tuto formu „fašismu s lidskou tvář“ před nenávisí stoupenců radikálnějšího nacistického, rasově založeného antisemitismu. To se projevilo po připojení Rakouska k Německu, kdy stavovský stát byl paradoxně považován mimo jiné za „ochránce Židů“ (ve srovnání s nacistickou formou antisemitismu tuto roli opravdu zčásti plnil). Feichtingerovy analýzy bychom mohli shrnout do tvrzení, že mezi antisemitismem charakteristickým pro intelektuální profil stavovského státu a antisemitismem rasově založeným, který se uplatnil po „anšlusu“, existovala *jak diskontinuita, tak kontinuita*.

Ač zde nelze blíže sledovat historickou linii Feichtingerovy práce, pokládám za důležité upozornit na autorovo zasazení *problematiky nacionalismu* do obecnějších souvislostí. Když odhaluje ambivalenci rakouské univerzitní reformy a kulturní politiky v širším smyslu, zdůrazňuje autor, že na jedné straně podporou střízlivého objektivistického pojetí vědy plnila ve vztahu k emancipačním snahám jednotlivých národů monarchie retardující funkci, na druhé straně však (případně spolu s tím) se snažila bránit i radikálnímu rozvinutí agresivního nacionalismu. Sepětí vědy s nacionalismem totiž mělo v mnohonárodnostní monarchii přesně opačné důsledky než v Německu: tam bylo tmelem „národního“ státu (respektive státu takto se prezentujícího), zatímco pro Rakousko (eventuálně Rakousko-Uhersko) představovalo faktor dezintegrující a – jak se také později ukázalo – přímo destruktivní (s. 39 n.).

Je-li společným jmenovatelem pluralisticky otevřeného pojetí vědy odpor proti „esencializaci“ nějakého konstitutivního rysu zkoumaného jevu, pak je souvislost s demokratickými politickými konotacemi samozřejmě prokazatelnější tam, kde

jde o morální, sociální a politický rozměr lidského života. U předmětů zkoumání, jež nemají bezprostřední souvislost s těmito aspekty lidské existence, jako je fyzika či (částečně) oblast uměleckých artefaktů, je prokázání imanentního charakteru takového spojení podstatně obtížnější než tam, kde takřkajíc jde o duši či národ. Tam mohou hrát rozhodující roli nikoli tyto „vnitřní“ a „nutné“, ale „vnější“ a „nahodilé“ faktory.

Základní schéma Feichtingerovy knihy nás tak může vést například k otázce, proč se v ní vůbec nevyskytuje osobnost Tomáše Garrigua Masaryka, který by mohl sloužit svou dějinněfilozofickou koncepcí, navazující na (spíše marginálně zmiňovaného) Palackého, za příklad „esencialistického“ pojetí, byť ve své filozofii českých dějin učinil právě z demokracie, respektive afinity k demokracii, jakoby paradoxně „esenciální“ osu svého pojetí smyslu českých dějin. Masarykova praktická politická angažovanost se přitom bezpochyby nesla v demokratickém duchu. Jistě by bylo možné najít víc příkladů problematizujících Feichtingerovo schéma. To má podle mě své opodstatnění, jen pokud není pojato jako dogma, nýbrž jako jedna z interpretací určité linie „rakouského myšlení“, tematizující složitý vztah mezi vědeckými přístupy a politickou orientací. Tento problém lze shrnout nejspíš tak, že „antiesencialistické“ pojetí vědy je podpurným faktorem politické demokratické orientace, a nikoli její dostatečnou, respektive nutnou podmínkou; vztah mezi antiesencialismem a demokratickou orientací je prostě pravděpodobnější než vztah opačný.

Jinak je pro Feichtingerovu knihu příznačný velmi kritický vztah ke konzervativnímu profilu rakouských vládnoucích elit (u nás zvláště v devadesátých letech) často idealizované „podunajské monarchie“. Aktuální význam Feichtingerovy knihy spočívá v neposlední řadě i v tom, že tematizuje netoliko historické konotace zkoumané problematiky, nýbrž i její aktuální relevanci, když ji vztahuje k myšlenkám současnosti, což se týká zejména impulsu „plurikulturalismu“ (Jürgen Habermas, Jean-François Lyotard, Anil Bhatti a další; s. 216 a 551).

Feichtingerova monografie je obdivuhodným pokusem tematizovat a interpretačně zvládnout obrovské množství různorodého materiálu; to jí vtiskuje také poněkud heterogenní charakter. Někde se zdají autorovy minuciózní distinkce trochu umělé, například mezi multikulturalismem a plurikulturalismem, když pojem „multikulturalismus“ je pro něj titulem pro rezervování „toho univerzálního“ pro vlastní kulturu, zatímco „to zvláštní“ ve smyslu jiného jako cizího je přiřčeno „tomu druhému“, a tedy „cizímu“ (s. 66, 99 n., 551). V každém případě je však tato publikace obsáhlým zdrojem informací a podnětem k rozmanitému zamýšlení, kromě jiného i nad dějinami a souvislostmi českého myšlení ve středoevropském prostoru.